

Наша історія

ХЕРСОНСЬКА ГУБЕРНІЯ: ЗГАДКА СКРІЗЬ 210 РОКІВ

У травні 2013 року виповнилося 210 років Херсонській губернії, адміністративно-територіальній одиниці Російської імперії, яка була утворена в 1803 році і проіснувала 117 років. Вона включала в себе території сучасних Херсонської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської областей, частини Дніпропетровської області та Молдови.

Поява губерній як адміністративно-територіальних одиниць в Російській імперії викликана адміністративною реформою Петра I. Указом імператора від 18 грудня 1708 року імперія була розділена на 8 губерній.

Утворення губерній на території України стало результатом адміністративної реформи Катерини II. На півдні Новоросійського поселення була заснована Новоросійська губернія (центр Кременчук), а на Лівобережній Україні – Малоросійська. У 1765 році з південної частини Белгородської і Воронезької губерній (райони Слобожанщини) була сформована Слобідсько-Українська губернія з центром у Харкові.

До 1775 року в Російській імперії були відсутні загальні норми щодо утворення адміністративних одиниць. У зв'язку з цим 7 листопада 1775 р. Катерина II підписала закон «Установлення для управління губерніями», відповідно до якого розпочався процес уніфікації адміністративно-територіального поділу імперії. 30 березня 1783 року вийшов указ Катерини II про утворення Катеринославського намісництва з центром у Кременчуці. До складу намісництва увійшло і чотири повіти майбутньої Херсонської губернії: Херсонський, Єлисаветградський, Ольвіопольський та Олександрійський. У 1783 році на землях Херсонського повіту нараховувалося лише 7974 особи чоловічої статі. Тому заснування нових міст в Північному Причорномор'ї, швидко залюднення цих територій було головним завданням очільника краю Г.Потьомкіна.

Під час правління імператора Павла I (1796-1801) відбулося тимчасове укрупнення намісництва. Вони офіційно були перейменовані в губернії. В контексті павловських перетворень указом від 12 грудня 1796 року серед інших були скасовані Вознесенська, Катеринославська губернії та Таврійська область. Вони були об'єднані у величезну Новоросійську губернію. Центр губернії Катеринослав був перейменованний у Новоросійськ.

Після вступу на престол Олександра I (1801-1825) у 1801 році була поновлена попередня мережа губерній. У жовтні 1802 року створену Павлом I Новоросійську губернію реорганізували. Її території була розподілена між трьома губерніями – Миколаївською, Катеринославською і Таврійською, що створювалися. Але виконання імператорського указу в частині відкриття установ губернського правління у м.Миколаєві унеможливила ряд обставин. Майже всі адмі-

ністративні споруди міста були зайняті підрозділами Чорноморського адміралтейства, через що повне розміщення установ губернського правління викликало труднощі. Крім того, через відсутність повноцінного судноплавства на Південному Бузі місто Миколаєв не забезпечувалося в повній мірі будівельними матеріалами, паливом і продовольством. Перша столиця Північного Причорномор'я м.Херсон для розміщення державних установ мав більш сприятливі умови. В ньому знайшлися приміщення для численних губернських відомств: губернського правління, канцелярії губернатора, казенної палати, дворянського депутатського зібрання, банківських та судових установ. Зважаючи на це, 15 травня (27 травня за новим стилем) 1803 року указом Олександра I губернські установи було переведено до м.Херсона, а губернію перейменовано у Херсонську.

Херсонська ж губернія складалася з чотирьох повітів: Херсонського, Єлисаветградського, Ольвіопольського, Тираспольського з припискою до неї м.Одеси, яка управлялася окремим градоначальником. З перенесенням центру губернії до м.Херсона з 1806 року чисельність повітів була збільшена до п'яти утворенням Олександрійського повіту. Згодом, у 1825 році, з південної частини Тираспольського і західної Херсонського повітів утворений новий – Одеський повіт з центром у м.Одесі і збереженням її статусу градоначальства. У 1828 році у північній частині губернії було проведено нове розмежування. З частин Ольвіопольського і Єлисаветградського повітів було створено Бобринський повіт. Нарешті у 1834 році було утворено Анапійський повіт. У 1865 році повітове правління було перенесено з Бобринця до Єлисаветграда. Після цих адміністративно-територіальних перетворень до складу Херсонської губернії входило шість повітів: Херсонський, Олександрійський, Анапійський, Єлисаветградський, Одеський і Тираспольський з 18 містами. Серед міст, окрім губернського Херсона, виділялися Одеса і Миколаєв з навколишніми населеними пунктами – Одеське градоначальство і Миколаївське військово-губернаторство.

Херсон. Будівля окружного суду

Протяжність території губернії із сходу на захід сягала 367 верст (верста – 1,0668 кілометра), з півночі на південь – 271 верста, а площа дорівнювала 61522 квадратним верстам. Серед повітів найбільшим був Херсонський – 17712 кв.верст, або 27,2% загальної площі. Якщо у 1803 році чисельність населення складала 350 тис. чоловік, то за даними Всеросійського перепису населення 1897 року вона сягала вже 2 млн. 733 тис. 612 чоловік; з них міське – 788690 чол. (28,86%), сільське – 1 млн. 944 тис. 652 чол. (71,14%). Щільність населення – 43,94 особи на квадратну версту. Більш щільно

були населені Олександрійський, Єлисаветградський та Анапійський повіти. В найбільшому місті Одесі мешкало 405 тис. чоловік, у Миколаєві – 92 тис. і у губернському центрі Херсоні 69, 2 тис. чоловік. Національний склад населення вирізнявся великою кількістю націй і народностей. Це стало результатом специфіки колонізації Південної України, створенням сприятливих економічних умов для значної частини поселенців. Перепис 1897 року визначив, що населення губернії рідними вважало 57 мов. Українців у губернії проживало 1 млн. 462 тис.; росіян – 575,3 тис.; євреїв – 322,5 тис.; молдован – 147,2 тис.; німців – 123,4 тис. чоловік. Значну питому вагу склали болгарини, поляки, білоруси. За час існування губернії корінним чином змінилися тенденції руху населення. Якщо протягом майже всього XIX століття основою збільшення чи-

рація серед всіх південних губерній. У Херсонській губернії утворилися латифундії. Землевласнику Скаржинському, зокрема, належало 70 тис. десятин. Кошубов – 47 тис., Воронцову – 45 тис. Зазначимо, що з розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві приватне землевладіння на півдні імперії не було стабільним, оскільки після селянської реформи 1861 року земля все більше ставала предметом купівлі-продажу.

У 1913 році у містах Одесі, Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді діяло 683 фабрично-заводських підприємств з річним обігом 58 млн. 662 тис. рублів; у 6 повітах – 334 з обігом 11 млн. 934 тис. рублів, їх річний прибуток склав 6 млн. 226 тис. рублів. Набули розповсюдження кустарне і ремісничє виробництво. У губернії, відтак, було зібрано 33,5 млн. рублів усяк видів податків.

Міста Миколаєв і Херсон перетворилися на важливі центри суднобудування для військового і торговельного флоту. У 1913 році двома миколаївськими суднобудівними заводами було побудовано кораблі вартістю 19 млн. рублів.

У 1855 році у губернії була побудована перша на півдні імперії залізниця Одеса – Балта, а на початку XX ст. введена у дію залізнична гілка Херсон – Миколаєв.

Міста Херсон, Одеса, Миколаєв, Єлисаветград поступово перетворилися на важливі культурні центри – тут швидко як для того часу розвиваються освіта, медицина, культура, відкриваються освітні заклади, лікарні, бібліотеки, театри, закладаються засади монетарства. У 1834 році у Херсоні було відкрито учили-

Херсон. Базар на привозі

ще торговельного мореплавства – найстарший навчальний заклад на півдні України. У 1865 році в Одесі був відкритий Новоросійський університет.

Впродовж перших двох десятиріч XIX ст. адміністративна влада на місцевому рівні зосереджувалася у військового губернатора. На початку XIX ст. в імперії не видавалися загальні положення щодо їх компетенції. За традицією, що склалася, військові губернатори мали ті самі обов'язки, що і генерал-губернатори. На початку XIX ст. військовому губернатору підпорядковувалися військові формування у південному регіоні та Катеринославський, Херсонський і Таврійський цивільні губернатори. У 1803 році військовим губернатором новостворених південних губерній було призначено С.Беклешеву. У цьому ж році імператор Олександр I видав окремий указ, яким конкретизував повноваження та основні напрямки діяльності військового губернатора в управлінні регіоном. З 1805 до 1821 року посаду військового губернатора було об'єднано з посадою градоначальника м.Одеси.

Для здійснення повноважень

військового губернатора була сформована канцелярія з двох експедицій. Перша займалася адміністративним і господарським управлінням, військовими формуваннями і судочинством. Друга – поліцейським управлінням, промисловою, зовнішньою торгівлею, карантинними, іноземними колоніями губернії.

З травня 1822 року була введена посада Новоросійського генерал-губернатора. Йому підпорядковувалися Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Одеське, Таганрозьке, Феодосійське та Керч-Єнікальське градоначальства. Першим Новоросійським генерал-губернатором було призначено А.Ланжерона.

З 1865 року у зв'язку з земською реформою 1864 року частини губерній імперії перетворилися у «земські». У них вводилися інститути місцевого управління – губернські і повітові земства. Серед інших «земською» стала і Херсонська губернія. У 1870 році у Росії започатковано реформу міського управління, яка з 1871 року була запроваджена у губернському місті Херсоні. Буржуазні за змістом земська і міська реформи внесли елементи демократії в адміністративне управління губернії і повітів.

За час існування губернії з 1803 до 1917 року нею управляло 27 цивільних губернаторів. Першим цивільним губернатором Херсонської губернії було призначено дійсного статського радника Олексія Матвійовича Окулова, який очолював губернію у 1803-1805 роках. Найдовше губернією керував О.С.Ерделі (1874-1890), найменше – П.С.Мещерський (1808-1809). Дані на чолі губернії перебував В.Я.Рославець – у 1837-1839 та 1845-1848 роках. Серед губернаторів були визначні державні діячі і вояцькі історії та архітектори, запровадили прогресивні підходи у сільському господарстві, промисловості, розвитку торгівлі та інфраструктури регіону. Були і ті, чия діяльність розслідувалася Сенатом на предмет зловживань.

Як адміністративно-територіальна одиниця Херсонська губернія проіснувала до 1920 року. З 1917 до 1920 року під час революційних подій та громадянської війни форми адміністративного управління регіоном неодноразово змінювалися. Рішенням Всеукраїнському від 28 січня 1920 року губернський центр було перенесено до міста Миколаєва, а 25 грудня того ж року губернія була перейменована у Миколаївську. Херсон залишився центром одногоименого повіту, не втративши значення для регіонального і культурного розвитку краю. Управлінські традиції, адміністративна інфраструктура, створені протягом більш як століття, стали важливими чинниками для повернення Херсону у 1944 році статусу центру управління великої адміністративно-територіальної одиниці на півдні України – Херсонської області.

Херсонська губернія зробила величезний внесок в економічний і культурний розвиток країни. На безмежних степових просторах з'явилося понад вісім тисяч міст, містечок, сіл, посадів, колоній, хуторів, економік, монастирів, залізничних і поштових станцій. Губернія за темпами економічного зростання була однією з найуспішніших у Російській імперії. Саме у часи існування Херсонської губернії були закладені історичні і культурні традиції краю, що відтопер закріпив за собою назву Херсонщина.

Віктор ЛЕБЕДЬ, історик, заступник директора держархіву області